

R. ALIŠAUSKIENĖ

VERTYBINĖS ORIENTACIJOS — ASMENYBĖS DISPOZICIJŲ SISTEMOS ELEMENTAS

Vienas pagrindinių mokslo apie žmogų uždavinių — išaiškinti žmogaus elgesio dėsningumą, jo priežastis. Tiek teorinių, tiek empirinių tyrimų tikslas — išmokyti valdyti tiriamąjį reiškinį, numatyti jo kitimą. Žmogaus elgesio samprata kuriama nagrinėjant sistemą su trimis komponentais: asmenybė, elgesys (veikla), aplinka. Visi šie komponentai glaudžiai susiję, priklauso vienas nuo kito, santykiauja tarpusavyje. Aplinka sąlygoja asmenybės kitimą, jos struktūros formavimąsi ir elgesį. Pastarasis, savo ruožtu, priklauso nuo asmenybės poreikių, tikslų, motyvų ir kt. Veikla keičia aplinką, kuri jau kitaip veikia asmenybę, o ši — kitaip, atsižvelgdama į pakitusias sąlygas, elgiasi. Šioje sistemoje tiek asmenybė, tiek aplinka — aktyvios, jų sąveika — abipusė.

Taigi norint suprasti asmenybės veiklos dėsningumą, reikia išsiaiškinti jos struktūrą, sąlygas, kuriomis ji egzistuoja ir veikia. Čia svarbu fiksuoti konkretų socialinį asmenybės sąlygotumą bei išskirti tokius žmogaus psichikos darinius, kurie tiesiogiai lemia psichiškumo ir socialumo vienovę. Pasak V. Jadovo, čia pagrindinis akcentas tenka asmenybės požiūriui į savo socialinės veiklos sąlygas, požiūriui, susidariusiam patirties pagrindu¹.

Tiriant asmenybės struktūrą, svarbu išskirti joje įvairius lygmenis ir būsenas, kurios būdingos žmogaus pasirengimui suvokti veiklos sąlygas ir veikti jose ir kurios nukreipia veiklą tam tikra kryptimi.

Vienu pagrindinių asmenybės struktūros darinių, iš vidaus lemiančių elgesį, laikoma dispozicijų sistema. Ji vienija iš aplinkos perimtas žinias, vertinimus, reakcijas bei asmeninę žmogaus patirtį. Nors šiuo metu pasaulyje atlikta daug empirinių tyrimų dispozicinių darinių esmei, formavimosi sąlygoms ir vaidmeniui aiškinti, tačiau sukauptų duomenų apimtis gerokai pranoksta jų pažintinę vertę bei nustatytų dėsningumų skaičių. Pirmiausia trūksta vieningos tiriamojo objekto sampratos. Daugumas tyrinėtojų dispozicijas nagrinėja kaip atskirus, vienas nuo kito nepriklausomus darinius. Vienintelę daugiau ar mažiau išbaigtą dispozicijų kon-

¹ Ядов В. А. Личность как субъект социальной активности // Активность личности в социалистическом обществе.— Москва; Варшава, 1974.

cepciją pateikia V. Jadovas². Terminu „dispozicija“ jis žymi visus sistemos elementus, kuriuos vienija tapati prigimtis ir vaidmuo. Dispozicija vadinama vidinė žmogaus parengtis vienaip ar kitaip reaguoti į išorės poveikius (objektus, reiškinius ar jų savybes). Dispozicijos formuojasi, sąveikaujant poreikiui ir situacijai, kurioje tas poreikis gali būti patenkintas. Atsižvelgiant į dispozicijų formavimosi sąlygas, skiriami keli jų lygmenys: elementari fiksuota nuostata, socialinė nuostata, vertybinė orientacija ir bendras asmenybės kryptingumas. J. Kuzminas dar prideda bendriausius gyvenimo tikslus. Šie lygmenys sudaro hierarchinę sistemą, kurios aukštesnieji lygmenys nėra paprastai pridedami prie žemesniųjų, bet pastaruosius esmingai sąlygoja. Skirtingų lygmenų dispozicijos specifiškai reguliuoja elgesį. Pagrindiniu dispozicijų sistemos skiriamuoju bruožu reikėtų laikyti objektų, kurių atžvilgiu jos formuojasi, konkretumo-abstraktumo laipsnį ir šios ypatybės sekmenį — reguliuojamojo elgesio lygmenis.

Skirtingi autoriai to paties lygmens dispozicijas nusako skirtingais terminais — vieni vadina jas nuostatomis, kiti — socialinėmis nuostatomis, treči — vertybinėmis orientacijomis. Geriausiai yra ištirtos socialinės nuostatos (attitude). Daugiausia čia yra pasiekę amerikiečių tyrinėtojai. Tarybų Sąjungoje nemažai nuveikė gruzinių psichologijos mokykla³. Tirtų socialinių nuostatų (t. y. dispozicijų) atskirus, santykiškai pastovius išorinio pasaulio objektus ir reiškinius) daugelis savybių būdingos visiems dispozicijų sistemos lygmenims. Be to, sunku skirti socialinių nuostatų tyrimus nuo vertybinių orientacijų tyrimų, nes ir socialinės nuostatos, ir vertybinės orientacijos yra dispozicinės prigimties.

Viena esminių asmenybės dispozicijų savybių — jų trikomponentinė sandara. Šios struktūros sudedamosios dalys — kognityvinis, emocinis bei elgesio (konatyvinis) komponentai. Pirmas šią savybę pažymėjo M. Smitas⁴, vėliau išsamiau aprašė D. Krečas ir R. Kračfildas⁵. Kognityvinį asmenybės dispozicijų komponentą sudaro vertybiniai vaizdiniai, žinios apie dispozicijų objektą. Eksperimentiškai nustatytos kognityvinės dispozicijų posistemės savybės yra kognicijų diferenciacija, jų loginė dermė, reikšmingumas, tranzityvumas, socialinės tikrovės atspindėjimo laipsnis. Asmenybės dispozicijų sistemos emocinio komponento prigimtis kitokia: pergyvenimai, susiję su svarbiausiais kognityviniais komponentais, tampa „operatoriais“ atskirų, ne tokių svarbių „periferinių“ socialinių nuostatų emocinių komponentų atžvilgiu, sąlygoja jų intensyvumą, kryptį. Emocinės būsenos formuojasi anksčiau už kognityvinius komponentus⁶. Kona-

² Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности.— Л., 1979.

³ Узнадзе Д. Психологические исследования.— М., 1966; Надирашвили Ш. А. Понятие установки в общей и социальной психологии.— Тбилиси, 1974.

⁴ Smith M. B. Personal values as determinants of a political attitude. // Journal of Psychology.— 1949.— N. 28.

⁵ Krech D., Crutchfield R. S. Theory and problems of Social Psychology.— New York, 1948.

⁶ Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности.— Л., 1979.

tyvinis komponentas atspindi dispozicijos nukreiptumą į atitinkamą elgesį⁷. Šio komponento formavimasis sąlygoja kognityvinis ir emocinis komponentai. Tyrimai rodo, kad pirmiausia formuojasi emocinis orientacijos objekto vertinimas. Kartais dėl informacijos apie objektą, į kurią asmenybei tenka reaguoti, trūkumo emocinis komponentas gali vyrauti, o kognityvinis įgyja tik bendriausius bruožus.

M. Fišbainas skiria nuostatas (attitude) ir nuomones (belief). Nuostata esanti išmokta parengtis reaguoti į objektus ar objektų klasę kaip į priimtinius ar nepriimtinius, o nuomonė apibrėžiama kaip hipotezė apie šių objektų prigimtį, jų esmę ir galimų veiksmų su jais tipus. M. Fišbainas mano, kad nuostata į naują objektą yra nuomonės apie objektą stiprumo ir jos vertybinio aspekto funkcija⁸. Panašiai galvoja ir M. Rozenbergas⁹. Šie autoriai atskiria emocinį ir kognityvinį dispozicijos elementus, laiko juos savarankiškais. Empiriniai dispozicijų tyrimai rodo stiprų ryšį tarp kognityvinių ir emocinių elementų. Tai leistų manyti, kad jie yra vienos struktūros sudedamosios dalys. Tačiau turint galvoje tokias situacijas, kai informacijos apie objektą nepakanka ir emocinis vertinimas užima vyraujančią padėtį orientacijoje, pagrįstas atrodo M. Fišbaino teiginys, kad nuostata konkretaus objekto atžvilgiu gali egzistuoti nepriklausomai nuo nuomonės susiformavimo lygmens. Atvirkščias procesas negalimas.

Daugumas autorių emocinį vertinimą laiko vienmačiu, o V. Stolino ir N. Golosovos tyrimuose išskiriamos trys emocinio santykio ašys, nesutampantios su konatyvinio aspekto matmenimis¹⁰: simpatija — antipatija, pagarba — nepagarba, artėjimas — tolimas.

Dispozicinės sistemos elementai skiriasi įsisąmoninimo laipsniu. Fiksuotos nuostatos, pasak D. Uznadzės¹¹, dažniausiai būna neįsisąmonintos. Socialinės nuostatos, priklausomai nuo susiformavimo senumo ir integravimosi asmenybės struktūroje laipsnio, centriškumo, gali būti įsisąmonintos arba ne. Aukščiausių lygmenų dispoziciniai dariniai visada įsisąmoninti¹².

Asmenybės dispozicijų hierarchijoje vieną aukščiausių pakopų užima vertybinės orientacijos. Jų objektas — abstrakčios vertybės, reiškiniai, socialinės situacijos.

Vertybinė orientacija apibūdinama kaip individo psichikoje fiksuotas, sociališkai sąlygotas kryptingumas į tam tikros veiklos tikslus ir priemo-

⁷ Титма М. Х. Ценностные представления как предмет эмпирического исследования // Социально-профессиональная ориентация молодежи / Под ред. Титма М. Х. — Тарту, 1973.

⁸ Fischbein M. A. A consideration of beliefs, attitudes, and their relationship // Current studies in social psychology. — New York, 1965.

⁹ Rosenberg M. J. A structural theory of attitude dynamics // Public Opinion Quarterly. — 1960. — N. 24.

¹⁰ Столин В. В., Голосова Н. И. Факторная структура эмоционального отношения человека к человеку // Психологический журнал. — 1984. — Т. 5. — № 2.

¹¹ Узнатзе Д. Психологические исследования. — М., 1966.

¹² Титма М. Х. Жизненная ориентация как феномен сознания // Формирование молодежного сознания. — Таллин, 1978.

nes jiems pasiekti. Vertybinės orientacijos — tai asmenybės dispozicijos į vienas ar kitas kultūros vertybes. Vertybinės orientacijos apibūdina asmenybės pažiūrų turinį ir išreiškia jų kryptingumą į tam tikrą veiklos sferą. Jos rodo išsąmonintą ir pastovų asmenybės interesų kryptingumą, veiklos rūšies ar jos būdo pasirinkimą. Vertybinių orientacijų sistema formuojasi aukščiausių socialinių poreikių pagrindu, pagal bendrasocialines sąlygas, kurios leidžia realizuoti tam tikras visuomenines ir individualias vertybes¹³. Dažniausiai tyrinėjamos orientacijos į tarpasmeninius santykius, socialines situacijas bei atskiras veiklos sritis. Pats terminas rodo aktyvų vertybinių orientacijų pobūdį — objektas ne tik įtraukiamas į asmenybės vertybių skalę, bet ir susiformuoja jos parengtis vienaip ar kitaip to objekto atžvilgiu veikti.

Vienas pagrindinių tarybinės psichologijos metodologinių principų — veiklos principas produktyviai naudojamas ir socialinių psichologinių reiškinių tyrimuose. Pavyzdžiui, V. Jadovas ir M. Titma juo remdamiesi atskleidžia asmenybės dispozicijų struktūros genezės ir funkcionavimo dėsningumus. Vertybinių orientacijų formavimasis galima aprašyti šitaip: aukščiausių lygmenų dispozicijų susidarymo šaltinis ir pagrindinė realizacijos sritis — socialinė veikla. Dispozicijų formavimosi ir socialinės patirties įgijimo keliai sutampa. Daugiausia jos formuojasi per sąmonę. Socialinės aplinkos vertybės žmogui perduodamos kaip jau turimi stereotipai, o pats žmogus jas suvokia kaip žinias arba pseudožinias. Šie stereotipai fiksuojami sąmonėje, įgyja subjektyvią būtį. Vertybės pradedamos suvokti, kai žmogus vertina kokius nors objektus arba susidaro nuomonę apie juos. Vertinimas ir nuomonė jau yra subjektyvaus asmenybės santykio su objektu išraiška ir tampa tiesioginiais vertybinių vaizdinių formavimosi kanalais¹⁴. Per veiklą konkretus individas įgyja socialinę ankstesnių kartų patirtį.

Žmogiškoji veikla yra įvairių rūšių, kurios turi skirtingą reikšmę individui ir visuomenei. Atskiroms veiklos rūšims būdingas skirtingas savanoriškumo laipsnis. Yra tokių sričių, į kurias kiekvienas žmogus būtinai turi įsijungti. Tai darbas, buitis, bendravimas. Be to, yra ir tokių veiklos rūšių, kurias žmogus pasirenka savanoriškai. Tai laisvalaikio veikla, pramogos, bendravimas mažose grupėse. Dominuojantis vertybinių orientacijų kryptingumas rodo tam tikrą gyvenimišką poziciją. Ją apibūdina pirmausia asmenybės įsijungimas į darbo sferą, taip pat į šeimyninę-buitinę ir laisvalaikio sferą¹⁵. Kai kurių veiklos rūšių lyginamasis svoris individo gyvenimiškoje veikloje priklauso ne tik nuo subjektyvaus asmenybės požiūrio į tas veiklos rūšis, bet ir nuo išorinių sąlygų. Savanoriškai pasi-

¹³ Якуба Е. А., Андрущенко А. И. Ориентация личности на общественную деятельность и социальную активность // Активность личности в социалистическом обществе.— М.; Варшава, 1974.

¹⁴ Титма М. Х. Ценностные представления как предмет эмпирического исследования // Социально-профессиональная ориентация молодежи. / Под ред. Титма М. Х.— Тарту, 1973.

¹⁵ Саморегуляция и прогнозирование социального поведения личности.— Л., 1979.

rinkta kokia nors veiklos rūšis rodo polinkį į tą veiklą ir yra pagrindas atsirasti tokiems vertybiniams vaizdiniams, kurie skatina palankų tolesnį veiklos rūšies vertinimą. Taip konatyviniame (elgesio) lygmenyje formuojasi atitinkamos dispozicijos¹⁶.

Asmenybės vertybinės orientacijas veikia socialinė aplinka. Makroaplinka sąlygoja daugiau pačių veiklos sričių vertinimus (kognityvinius komponentus), nulemia galimas veiklos sritis. Mikroaplinka veikia palankų ar neigiamą tam tikrų veiklos rūšių vertinimą (emocinį komponentą), konatyvinio (elgesio) komponento ypatybes. Tai abstraktesni vertybinių orientacijų veiksniai. Trečias vertybinių orientacijų sąlygotumo lygmuo — psichinės bei fizinės žmogaus savybės, kurios lemia tam tikrų veiklos rūšių tinkamumą konkrečiam individui. Taigi vertybinių orientacijų formavimasis — sudėtingas procesas, sąlygojamas daugelio tarpusavyje susijusių veiksnių. Jis vyksta, matyt, visą žmogaus gyvenimą. Skirtingais gyvenimo laikotarpiais didesnę reikšmę įgyja vieni arba kiti veiksniai. Vaikystėje vertybinės orientacijos, kaip ir visa individo motyvacinė sistema, formuojasi ypač sparčiai. Tuo metu joms didžiausią poveikį daro šeimos ypatybės, taip pat individualios vaiko savybės, sugebėjimai. Vėliau didesnę reikšmę įgyja tiesioginis individo kontaktas su visuomeniniais institutais, socialinės ir psichologinės grupės, kurių nariu jis tampa, būtinų ir siekiamų veiklos rūšių santykis.

Nagrinėjant dispozicijas, reikia atsižvelgti į individo įsijungimo į socialines ir psichologines grupes pobūdį ir laipsnį: per veiklą jose formuojasi kognityviniai orientacijų elementai, sąveikaujant su jų nariais — emociniai žmogaus santykiai, jų rémuose ir atsižvelgiant į jų normas — konatyviniai (elgesio) komponentai. Svarbiausi asmenybės elgesio veiksniai — aukščiausieji dispozicijų sistemos lygmenys. Nuo konkrečių sąlygų priklauso, kokia veiklos rūšių hierarchija formuojasi asmenybės sąmonėje, kokios veiklos rūšys labiau vertinamos, kokios atmetamos. Konkretų šios hierarchijos vaizdą lemia ir galimų veiklos rūšių kiekis, jų reikšmingumas, priklausantis nuo objektyvios individo padėties visuomeninių santykių sistemoje, ir asmenybės individualios savybės. Objektyvi asmenybės pozicija socialinėje bendrijoje lemia būtinumą įsijungti į konkrečias veiklos sritis ir sudaro sąlygas (bet tai nėra neišvengiama) vienas veiklos rūšis vertinti labiau už kitas. Todėl aktualu tyrinėti konkrečių individų ir socialinių grupių vertybinės orientacijas, vertinti jas pagal veiklos visuomeninio naudingumo kriterijus. Ypač jei susidaro prieštaravimas tarp būtinumo ir vengimo įsijungti į tokias veiklos sritis, kurias, asmenybė menkai vertina.

¹⁶ *Титма М. Х. Жизненная ориентация как феномен сознания // Формирование молодежного сознания. — Таллин, 1978.*